

УДК 94:314.148(477.54) «XVIII/XX»

М. Ю. ТАХТАУЛОВА, аспірант кафедри політичної історії НТУ «ХПІ»

ДО ПИТАННЯ НОМІНАЦІЇ ХАРКІВСЬКИХ ВУЛИЦЬ: ЗАГАЛЬНОРОСІЙСЬКА ТА РЕГІОНАЛЬНА СКЛАДОВІ НА РУБЕЖІ XIX-XX СТ.

У статті автор досліджує специфіку найменування вулиць Харкова на рубежі XIX-XX століть з точки зору впливу загальноросійської та регіональної складових на культурне та суспільне життя міста. Простежує роботу міської думи у формуванні урбанімічного простору міста. Автор аналізує основні джерела формування топонімічної мапи Харкова в окреслений період.

Ключові слова: топонімічний простір, урбанонім, вулиця, Харківська міська дума

Актуальність дослідження. Місто – це особливим чином організований, залюднений життєм простір-час. Він формується діяльністю людей, ментальністю, культурою, біографіями, життєвими стратегіями та повсякденними потребам жителів міста. Ці фактори складають основу рукотворних міських ландшафтів. Складовою такого ландшафту виступає топонімічна мапа міста. Продукти діяльності попередніх поколінь присутні як символічні аспекти міста, як культурно-історичне нашарування їх життєдіяльності у знаковій формі. Це становить символічний простір міста – його особливий «текст», який ми читаємо на вуличних табличках. Топонімічні міські об'єкти вплітаються в життя міщан, стають особисто значущими місцями – локусами особистісного буття. Тому звернення до питання номінації вулиць міста викликає сьогодні значний суспільний та науковий інтерес.

Постановка проблеми. Свідченням зростання суспільного інтересу до окресленої проблеми є значне збільшення кількості публіцистичних та наукових

статей та окремих видань з історії харківських вулиць, бульварів та майданів. Численні відомості щодо упорядкування, найменування та перейменування харківських вулиць знаходимо в періодиці тих часів та в журналах засідань Харківської міської думи. Вперше аналізує специфіку номінації харківських вулиць і формування символічного простору міста Багалій Д. І. та Міллер Д. П. [1]. За радянських часів вийшла друком монографія Дьяченко Н. Т. [4], яка розповідає про історію харківських вулиць та площ, про діячів та історичні події, на честь яких були вони названі. Топонімічний простір Харкова описано в численних довідниках та путівниках [2; 9; 10]. Проте, слід зазначити, що вони не дають аналізу щодо причин, специфіки, впливу ідеологічних, культурних чи то релігійних явищ на формування урбанонімів.

Метою нашого дослідження є проаналізувати вплив загальноросійської та регіональної складових культурного та суспільного життя міста на формування топонімічного простору Харкова.

Виклад основного матеріалу. Відомо, що дійсно модерного завершеного міського вигляду Харків набув наприкінці ХІХ століття. У 1893 році у Харкові було запроваджено в дію Міське положення 1892 року, що якісно відобразилося на стані міського господарства. В цей період було побудовано два мости, з'явився міський парк по Сумському шосе, численні сквери, пам'ятники [5, с. 75]. В цей час на мапі міста нараховувалось 447 вулиць та провулків [2, с. 27]. Переглядаючи сторінки «Харьковских губернских ведомостей» [11; 12; 13], помічаємо, що харків'яни були незадоволені деякими існуючими назвами вулиць. Журналісти ХІХ століття насамперед підходили до цього питання з точки зору зручності використання топонімів у повсякденному житті. Один із авторів розмірковуючи про недоліки у назвах харківських вулиць вважає, що давати назви новим вулицям слід за ім'ям якогось міста, річки, видатного діяча Харкова, або за ім'ям власника будинку з якого починається вулиця [7].

Окрім статей у пресі, зустрічаємо і звернення самих харків'ян до місцевої влади з проханням перейменувати вулицю, назва якої їх не влаштовує. Так, жителі вулиці Кладбищенської звернулися до міської думи з проханням замінити назву на Єпархіальну, оскільки на цій вулиці знаходилося жіноче єпархіальне училище [11]. А харків'яни, що мешкали по провулку Циганському, звернулися до міської управи з проханням перейменувати його на Торговий.

Разом з важливими питаннями благоустрою міста, такими як заощення вулиць, їх освітлення, прокладання водопроводу та каналізації, лінії кінного трамваю [6, с. 34-40] виникла необхідність змін у топоніміці Харкова. Харківська міська дума мала безпосередній вплив на трансформацію міського топонімічного середовища. Наочно цю особливість політики міського самоуправління можна побачити в топонімах та пам'ятниках, що позначали міський простір. Про масштаби цієї політики свідчить той факт, що лише у 1894 році за ініціативи міської думи було замінено назви 74 вулиць, провулків та інших об'єктів культурного ландшафту міста [14, с. 344]. На обговорення було представлено доповідь міської управи про перейменування деяких вулиць та про зміну нумерації будинків. Перелік цих вулиць та текст доповіді міститься у «Материалах для истории Харьковской городской Думы...» [8, с. 362-

370]. Автор доповіді наводить основні недоліки назв харківських вулиць, про неодноразово писалося на сторінка «Харьковских губернських ведомостей». Проаналізувавши ситуацію, міська дума прийшла до висновку, що перейменувати необхідно однойменні вулиці та провулки, адже у Харкові було дві Чернишевських, дві Іванівських, три Кладбищенських та інші повторювальні назви [9, с.33-35], вулиці, назви яких складаються з декількох слів, як то Ново-Мало-Сумська чи Ново-Сумська [9, с. 36-37]; та вулиці, що носять різні назви в різних своїх частинах, наприклад, пряме продовження Ветеринарної вулиці носило назву Сомівського провулка [7]. Також звернули увагу і на безіменні вулиці, що так і називалися Перша, Друга Безіменна [9, с. 36]. В доповіді також була запропонована система за якою слід давати нові назви лінійним міським об'єктам. Значну увагу тут було приділено правилам номінації урбанонімів, що історично склалися в процесі розвитку міста. Пріоритет у найменуванні вулиць віддавався з врахуванням назв закладів, що знаходилися неподалік, занять жителів, що населяли прилеглу зону, характеру місцевості, історичних події та пам'ятників, що тут відбулися чи знаходилися, а також на честь відомих діячів.

З огляду на значний обсяг найменувань та перейменувань міських лінійних об'єктів, можна говорити про певну топонімічну політику, яку впроваджувало міське самоврядування. Аналізуючи чималий список номінації харківських вулиць кінця XIX початку XX століття, приходимо до висновку, що в міському урбанімічному просторі відобразилися дві складові культурного та суспільного життя міста, а саме: загальноросійська та регіональна.

Серед вулиць, чії назви формувалися під впливом загальноросійської складової, як характерний приклад зазначимо Скобелевську площу названу так на честь відомого російського генерала. Колишні її назви Парадна (до 1858 року, названу так через народні гуляння, що тут проходили), згодом – Михайлівська (до 1869 року, названу за іменем церкви Архангела Михайла) було викреслено з топонімічного міського простору [10, с. 274, 291]. На честь святкування роковин російського письменника вулицю Німецьку (заснували ремісники-німці, що були запрошені В. Н. Каразіним для роботи в університеті) перейменували на Пушкінську [3, с. 41]. Вулиця Заіковська була перейменовано на честь новгородського князя Олександра Невського. Проте, у пам'яті харків'ян вона і досі асоціюється зі старою номінацією, відповідно, залишилася неофіційна назва житлового району – Заіковка [10, с. 9-10].

На початку XX століття на хвилі підйому російського націоналістичного руху міський символічний простір Харкова поповнюється іменами відомих російських діячів. Так з'являються Олександрівський бульвар на честь імператора Олександра I, вулиця Лермонтовська. З 1909 року є відомості про вулицю Чайковську, з 1914 – про вулицю Жуковського на честь російського поета, академіка Петербурзької Академії Наук, з 1916 – в'їзд Суворова та вулицю князя Багратіона, тощо [10, с. 11; 172; 339; 104; 307; 19].

Харківський топонімічний простір маркували і географічні назви російських міст. Наведемо приклади. Одна з найдавніших вулиць Харкова – Московська дорога – з'явилась разом з Харківською фортецею. Протягом другої половини XIX століття різні її частини носили назву Старо-Московська (одночасно називали Московською

та Захарківською), Корсиківська, Чугуївське шосе. Окрім Московської вулиці знаходимо ще два Московські провулки в різних частинах міста [10, с. 200-201]. Топонім Белгород був надзвичайно популярним у номінації харківських лінійних об'єктів. Зустрічаємо і вулицю, і провулок, і два в'їзди, і спуск, і шосе [10, с. 27]. Заснована на початку XIX століття Велика Уральська вулиця знаходилась далеко від центру і асоціювалась у харків'ян через гористу місцевість з далекими Уральськими горами. Також до цього списку можна додати Тамбовський провулок та вулицю Суздальські ряди [10, с. 326, 310, 307].

Не менше, якщо не більш різноманітно, ніж загальноросійська складова, знайшла своє відображення в міській топоніміці регіональна символіка. Вона представлена персоналіями місцевої слобідської історії, культури, меценатами. На честь засновника Харківського університету вулиця Кроянська (так була названа оскільки проходила по землі колезького секретаря Е. К. Кроянського) була перейменована на Каразінську [10, с. 121]. Лелюшкінський провулок та Муромцевська вулиця були об'єднані та названі на честь представника відомого слобожанського дворянського роду Валер'яна Андрійовича Квітки – Валер'янівською [10, с. 44]. Мало-Андріївська та Гвоздиківська (пов'язано з іменем дружини титулярного радника Олександрю Гвоздиковою) були об'єднані у вулицю Сковородинівську [10, с. 291]. На честь відомого слобожанського полковничого, а згодом і дворянського роду Донець-Захаржевських, було перейменовано Мало-Німецьку вулицю [1, с. 28]. Ім'я відомого українського історика, професора Харківського університету М. І. Костомарова носить колишня вулиця Джунковська (за іменем професора Джунковського, чий будинок знаходився на цій вулиці) [10, с. 146]. Знайшлося місце для відзначення імені купця Федора Карпова, що пожертвував значні кошти на будівництво Преображенської церкви. На його честь було перейменовано вулицю Сериковську на Гончарівці [1, с. 28]. Об'єднавши Мало-Тарасівський провулок та вулицю Гофманську у Клеменівську увічнили ім'я купця Спиридона Клеменова, що пожертвував кошти та свою дачу біля хутора Лазьківка для облаштування психіатричної лікарні [10, с. 132]. На топонімічній мапі Харкова було увічнено пам'ять почесного громадянина міста лікаря Володислава Франковського, ще за його життя Бахметівський провулок став вулицею Франковською [1, с. 28]. Сьогоднішня вулиця Гоголя увібрала в себе як вплив загальноросійської так і української складової суспільно-культурного життя, оскільки носила ім'я як харківського генерал-губернатора С. О. Кокошкіна (до 1909 року вулиця Кокошкінська), так ім'я російського письменника М. В. Гоголя. Первісна назва вулиці достеменно не відома, припускають, що вона носила назву Шаповалова та Шерстобійна, а з 1870 по 1894 роки – Мало-Сумська [10, с. 72]. Ім'я першого слобідсько-українського генерал-губернатора Є. О. Щербініна також було вписано в топонімічний наратив Харкова. Колишня Друга Гвоздиківська вулиця стала Щербининською [10, с. 359].

Висновки дослідження. Підводячи підсумки зазначимо, що у формуванні міського топонімічного простору Харкова наприкінці XIX - на початку XX століття чітко прослідковується вплив як загальноросійської так і регіональної складової суспільно-політичного життя. Численні приклади, що були наведені підтверджують

це. Знайшла своє відображення в урбаністичному просторі загальноросійська складова, що значно активізувалася у перше пост революційне десятиліття. Тим не менш, міська управа не залишила поза увагою місцевих діячів, увічнивши пам'ять Г. С. Сковороди, В. Н. Каразіна, М. І. Костомарова, харківських почесних громадян та купців-меценатів.

Слід відмітити, що вирішальну роль у формуванні топонімічної мапи Харкова відіграла міська дума. В останні десятиліття XIX століття вона сформувала основні засади топонімічної політики в місті, котрі базувалися на принципах зручності назв, їх обґрунтованості, властивості урбанонімів відображати специфіку міста.

Зазначимо, що поза увагою залишилися перейменування, що не відображали вплив загальноросійської чи регіональної складової суспільно-політичного життя міста, оскільки це не входить до кола завдання, що були поставлені автором даної статті. Перспективи подальшої розробки теми полягають у вивченні топонімічного простору Харкова стосовно тематики перейменувань з огляду на особливості місцевості, заняття населення, наближеність до церковних споруд тощо.

Список літератури: 1. Багале́й Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования. 1655–1905 / Д. И. Багале́й, Д. П. Миллер. – Репринт. изд.; – Т. 2. – Харьков, 1993. – 974 с. 2. Гусев А. Н. Историко-справочный путеводитель. Харьков, его прошлое и настоящее в рисунках и описаниях / А. Н. Гусев. – Х., 1902. – 274 с. 3. Довженко Е. Б. Словарь исчезнувших названий. Выпуск I. Харьков: Исторический центр. Нагорная часть / Е. Б. Довженко. – Х., 2010. – 136 с. 4. Дьяченко Н. Т. Улицы и площади Харькова / Н. Т. Дьяченко. – Х., 1974. – 269 с. 5. Журавлева С. В. К вопросу о топонимической политике Харьковской думы в конце XIX века // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць молодих вчених. – Х., 1998. – С. 75-79. 6. Лейбфрейд А. Ю., Полякова Ю. Ю. Харьков. От крепости до столицы / А. Ю. Лейбфрейд, Ю. Ю. Полякова. – Х., 1998. – 332 с. 7. О некоторых легко устранимых неудобствах харьковской жизни // Харьковские губернские ведомости. – 1889. – 14 января. 8. Петров Н.В. Материалы для истории Харьковской городской Думы и городского хозяйства Харькова за 25 лет с 1871 по 1896 год / Н. В. Петров – Вып. 3. – Х., 1901. 9. Устинов И. А. «Описание г. Харькова. Путеводитель по г. Харькову» с приложением подробного плана города с сетью водопроводов и планов оперного и драматического театров / И. А. Устинов. – Х., 1881. – 362 с. 10. Харьков: справочник по названям: 7000 улиц, площадей, скверов, районов... / Составители: Е. Н. Дмитриева, Е. В. Дьякова, Н. М. Харченко; под. общ. ред. С. М. Куделко. – Х., 2011. – 432 с. 11. Харьковские губернские ведомости – 1892, – 2 июня. 12. Харьковские губернские ведомости – 1894. – 9 января. 13. Харьковские губернские ведомости – 1894 – 28 июля. 14. Хорошковатий О. В. Локальна (місцева) топоніміка: спосіб творення, зміни, їх характер // VIII Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство і культура». – Ч. II. – Київ-Харків, 1997. – С. 342-345.

Надійшла до редколегії 03. 05. 2013

До питання номінації харківських вулиць: загальноросійська та регіональна складові на рубежі XIX – XX століть / М. Ю.Тахтаулова // Вісник НТУ «ХП». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХП». – 2013. - № 25 (998). – С. 119-124. Бібліогр.: 14 назв.

В статье автор исследует специфику наименования улиц Харькова на рубеже XIX-XX столетий с точки зрения влияния общероссийской и региональной составляющих на культурную и общественную жизнь города. Прослеживает работу городской думы в формировании урбанимического пространства города. Автор анализирует основные источники формирования топонимической карты Харькова в указанный период.

Ключевые слова: топонимическое пространство, урбаноним, улица, Харьковская городская дума.

In the article the author researches the specific names of the streets of Kharkov at the turn of the nineteenth and twentieth centuries and at the point of view of the influence national and regional components of the cultural and social life of the city. City Council work in shaping urban space of the city traces. The author. analyzes the main sources of toponymic map of Kharkov in this period.

Keywords: toponymic space, urbanonim, Street, Kharkiv City Council.